

AZƏRBAYCAN DİLİ

FƏNNİ ÜZRƏ ELEKTRON DƏRS VƏSƏİTİ

Qrammatika

Sözlərin dəyişməsi və cümlədə birləşməsi
qaydaları öyrənilir

Morfologiya

«morfos» - forma «logos» -bəhs
(yunanca)

Sözlərdən nitq hissələri kimi bəhs
olunur

Sintaksis

tərtib (yunanca)

Söz birləşmələrini, cümlələri
öyrənir

IV. Morfologiya

1. Nitq hissələri

Nitq hissələri

Əsas nitq hissələri

İsim

Sifət

Say

Əvəzlik

Fel

Zərf

Müstəqil leksik mənaya malik olur, müəyyən əşyanı, əlaməti, miqdarı, hərəkəti və s. bildirir. Cümlədə cümlə üzvü vəzifəsində işlənir.

Köməkçi nitq hissələri

Qoşma

Bağlayıcı

Ədat

Modal sözlər

Nida

Müstəqil leksik mənaya malik olmur. Cümlədə heç bir cümlə üzvü vəzifəsində işlənmir.

IV. Morfologiya

2. İsim

İsim

Əşyaların adlarını bildirən, *kim? nə?* və bəzən *hara?* Suallarından birinə cavab olan nitq hissəsinə isim deyilir.

Əlamətləri

1. Tək və cəm ola bilər.
2. mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir.
3. Hallara görə dəyişir.
4. Sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur.
5. Cümlədə əsasən mübtəda, tamamlıq olur.
Bəzən xəbər və zərflik vəzifəsində işləyə bilər.

Varlıqlar

(əşya dedikdə bütün varlıqlar nəzərdə tutulur)

Konkret varlıqlar
(gözlə görülənlər)

At, dağ, günəş,
çörək, ağac

Mücərrəd varlıqlar
(gözlə görülməyənlər)

Xəyal, yuxu, məna,
fikir, tarix, hiss, elm,
uğur

IV.Morfologiya

3. İsmiñ quruluşca növləri

İsmin quruluşca növləri

```
graph TD; A[İsmin quruluşca növləri] --> B[Sadə kök+qrammatik şəkilçi]; A --> C[Mürəkkəb kök+kök]; A --> D[Düzəltmə kök+leksik şəkilçi];
```

Sadə
kök+qrammatik
şəkilçi

Mürəkkəb
kök+kök

Düzəltmə
kök+leksik şəkilçi

IV. Morfologiya

4. Düzəltmə isimlər

Düzəltmə isimlər

	Düzəltmə isimlər	Şəkilçilər	Nümunələr
1	Isimdən düzələn düzəltmə isimlər	1. - çı ⁴ 2. - lıq ⁴ 3. - lıq ⁴ (sifətdən, saydan) 4. - daş 5. - ça ² 6. — stan (1) ⁴	1. balıq-çı, çörək-çi, gül-çü 2. dağ-lıq, dərzi-lik, çöl-lük 3. çox-luq, gözəl-lik, yaxşı- lıq 4. əmək-daş, sir-daş, yol-daş 5. kitab-ça, meydan-ça, dəftər-çə 6. Dağ-ıstan, Gül-üstan

	Düzəltmə isimlər	Şəkilçilər	Nümunələr
2	Fəldən düzələn isimlər	1. - iş ⁴ 2. - aq ² , q, k 3. - ma ² 4. - ıq ⁴ , q 5. - tı ⁴ 6. - qı, - ğı, -qu, -ğu, -ki, -gi, -kü, -gü (ən çox mücərrəd mənalı isimlər düzəldir)	1. göndər-iş, gül-üş, dön-üş 2. yat-aq, qaç-aq, dara-q, ələ-k 3. süz-mə, qovur-ma, dondur-ma 4. tapşır-ıq, bil-ik, qoru-q 5. qışqır-tı, göyər-ti, tullan-tı 6. çal-ğı, pus-qu, vur-ğu, as- qı, səp-ki, sər-gi, sürt-kü, böl-gü

IV. Morfologiya

5. Mürəkkəb isimlər

Mürəkkəb isimlər

	Əmələ gəlmə yolları	Nümunələr
1	Müxtəlif mənalı iki söz birləşərək başqa bir mənanı bildirən mürəkkəb isim əmələ gətirməsi ilə. Bu sözlər bitşik yazılır	kəklikotu, ayaqqabı, tozsoran, istiot
2	Yaxın mənalı, yaxud antonim sözlərin birləşməsi ilə. Bu sözlər defislə yazılır.	dəftər-kitab, söz-söbət, gəliş-gediş, ev-eşik, dost-düşmən

Mürəkkəb isimlər

	Əmələ gəlmə yolları	Nümunələr
3	Tərəflərindən biri ayrılıqda işlənə bilməyən iki sözün birləşməsi ilə. Bu sözlər defislə yazılır.	kağız-kuğuz, uşaq-muşaq, dəmir-dümür, taxta-tuxta, mer-meyvə, zir-zibil, çör-çöp
4	«ha», «a» bitişdiriciləri vasitəsilə eyni fel kökünün təkrarı ilə. Bu sözlər bitişik yazılır.	vurhavur, gəlhagəl, gethaget, çathaçat, basabas, qaçaqaç

Ağa, bəy, xanım, şah kimi sözlər mürəkkəb ismin tərkib hissəsi olduqda bitişik yazılır.

Məsələn: *Ağabəy, Gülxanım, Qədəmşah*

IV.Morfologiya

6. Ümumi və Xüsusi isimlər

Ümumi və xüsusi isimlər

```
graph TD; A[Ümumi və xüsusi isimlər] --> B[Ümumi isimlər]; A --> C[Xüsusi isimlər];
```

Ümumi isimlər

Xüsusi isimlər

Ümumi isimlər

Eynicinsli bütün varlıq və hadisələrin ümumi adları ümumi isimlərdir: **dovşan, kök, balıq, yağış** və s.

Bəzi ümumi isimlər xüsusi isimlərə çevrilə bilər.

arzu (istək)- **Arzu** (ad)

Xüsusi isimlər də ümumi isimlərə keçə bilər.

Badamlı- qəsəbə

badamlı- mineral su

Rentgen- alman alimi

rentgen- şüalarla işıqlanma

Plombir- Fransada şəhər

plombir - dondurma

Xüsusi isimlər

Ayrı-ayrı şəxslərin və tək olması ilə fərqlənən digər varlıqların adları xüsusi isimlərdir:

Azərbaycan, Bakı, Əli və s.

1. Şəxslərin adları və soyadı (təxəllüsü, ləqəbi): **Cəlil Məmmədquluzadə**
2. Coğrafi və astronomik adlar: **Azərbaycan, Günəş**
3. Qəzet və jurnallara, əsərlərə, gəmilərə, kafelərə və s. verilən adlar: **«Azərbaycan» jurnalı**
4. Heyvanlara verilən xüsusi adlar: **Məstan**

IV.Morfologiya

7. Tək, cəm və toplu isimlər

Tək, cəm və toplu isimlər

Cəm isimlər

- lar² şəkilçisi əşyanın iki və daha çox olduğunu bildirir.

oğlan- oğlanlar

Əşyanın konkret çoxluğunu bildirmək üçün ismin əvvəlinə say artırılır. Belə halda isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir.

kitablar- beş kitab

Xüsusi isimlər cəmdə işlənə bilər: onların ilk hərfi böyük yazılır.

Anyaları, Sonyaları yanlarıq.

Toplu isimlər

Dilimizdə elə isimlər var ki, onlar mənaca topluluq bildirir.

Camaat, xalq, qoşun, ilxı, sürü

Toplu isimlər cümlədə mübtəda yerində işlənərkən xəbər cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Qoşun hücumə hazırlaşır.

IV. Morfologiya

8. İsmiñ mənsubiyyəyə görə dəyişməsi

İsmin mənsubiyyətə görə dəyişməsi

Əşyanın hansı şəxsə mənsubluğunu bildirən qrammatik şəkilçilər ismin *mənsubiyyət şəkilçiləri* adlanır. Mənsubiyyət şəkilçili ismlər özündən əvvəl gələn və yiyəlik halda işlənən əvəzlik və isimlə bağlı olur.

	Şəxslər	Sahib şəxs	Mənsub əşya	Mənsubiyyət şəkilçiləri
1	I şəxs əşyanın əsasən insana mənsubluğunu bildirir	Mənim Bizim	gül-üm, bacı- m gül-ümüz, bacı-mız	- ım ⁴ , - m - ımız ⁴ , - mız ⁴

	Şəxslər	Sahib şəxs	Mənsub əşya	Mənsubiyyət şəkilçiləri
2	II şəxs əşyanın əsasən insana mənsubluğunu bildirir	Sənin Sizin	gül-ün, bacı-n gül-ünüz, bacı- nız	- 1n ⁴ , - n - 1nız ⁴ , - nız ⁴
3	III şəxs əşyanın təkçə insana deyil, başqa əşyalara da mənsubluğunu ifadə edir	Onun Onların Kitabın	gül-ü bacı-sı üz-ü	- 1 ⁴ - 1 ⁴ , (- ları)

İsmin mənsubiyyətə görə dəyişməsi

1. Dilimizdə məhdud sayda ərəb-fars mənşəli sözlər var ki, onlar mənsubiyyəti şəkilçisi ilə [y] samiti vasitəsilə birləşir; *taleyim, mövqeyim, mənşəyim, mənafeyim, mənbəyim*.
2. Dilimizdəki bəzi iki hecalı sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən kökünün saiti düşür; *sinif- sinfin, zehin- zehnin, ətir- ətrin, beyin- beynin, oğul- oğlum*

IV. Morfologiya

9. İsmiñ hallanması

İSMİN HALLANMASI

İsim cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən dəyişir, yəni müəyyən qrammatik şəkilçilər qəbul edir. İsmi belə dəyişməsinə onun hallanması deyilir. İsmi 6 halı var.

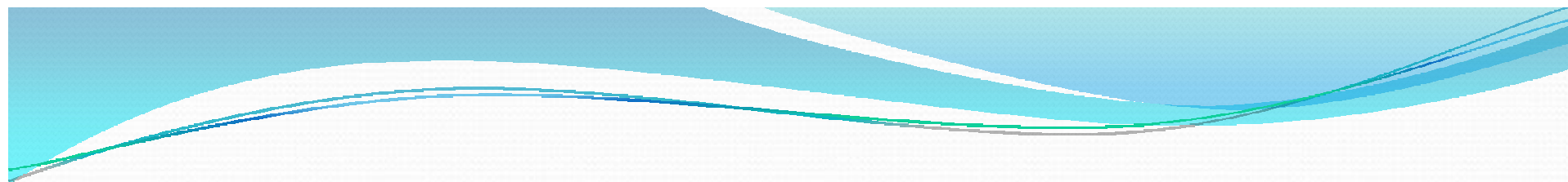
İSMİN HALLANMASI

	Hallar	Məlumat	Suallar	Şəkil- çilər	Nümunələr
1	Adlıq hal	Lüğətlərdə isimlər adlıq halda verilir. İsimlər adlıq halda cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənə bilir.	kim? nə? hara?	–	uşaq maşın Bakı uşaqlarımız

		Hallar	Məlumat	Suallar	Şəkil- çilər	Nümunələr
2	Yıvəlik hal	Müəyyənlik bildirən	Yıvəlik, sahiblik, aidlik bildirir. Belə isimlər cümlədə özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçili sözdən asılı olur, onunla birlikdə söz birləşməsi əmələ gətirir və cümlənin bir üzvi olur: Uşağın anası oyandı.	kimin? nəyin? haranın?	-in ⁴ (-nin) ⁴	uşağın maşının Bakının
		Qeyri-müəyyənlik bildirən		nə?	-	uşaq (paltarı)

İSMİN HALLANMASI

	Hallar	Məlumat	Suallar	Şəkil- çilər	Nümunələr
3	Yönlük hal	Hərəkətin yönünü, istiqlamətini və son nöqtəsini bildirir.	kimə? nəyə? haraya?	-a ² (-ya ²)	uşağa maşına Bakıya uşaqlarımıza

	Hallar		Məlumat	Suallar	Şəkil- çilər	Nümunələr
4	Təsirlik hal	Müəyyənlik bildirən	İşin hərəkət obyektini, yəni işin hərəkətin hər hansı bir əşya üzərində icra olunduğunu bildirir.	kimi? nəyi? haranı?	⁴ -ı (-nı) ⁴	uşağı maşını Bakını
		Qeyri-müəyyənlik bildirən		nə?	-	maşın(ı) sürür qəzet (i) alır

İSMİN HALLANMASI

	Hallar	Məlumat	Suallar	Şəkil- çilər	Nümunələr
5	Yerlik hal	Əşyanın və ya hərəkətin yerini bildirir.	kimdə? nədə? harada?	-da ²	uşağda maşında Bakıda uşaqlarımız da

	Hallar	Məlumat	Suallar	Şəkil- çilər	Nümunələr
6	Çıxışlıq hal	Hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir.	kimdən? nədən? haradan?	-dan ²	uşaqdan maşından Bakıdan

Dilimizdə ərəb-fars mənşəli ikihecalı sözlər var ki, onlar saitlə başlayan hal şəkilçiləri qəbul edərkən son hecasının saiti düşür:

sinif- sinfin, sinfə, sinfi

zəhin- zəhnin, zəhnə, zəhni

isim-

ismin, ismə, ismi

ömür- ömrün, ömrə, ömrü

ətir- ətrin, ətrə, ətri

fəsil- fəslin, fəslə,

fəsli

fikir- fikrin, fikrə, fikri **beyin-** beynin, beynə, beyni